

**BADIIY MATNLAR VOSITASIDA O'QUVCHILARNING
LUG'AVIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI**

Sobirova Dilraboxon Shokirjon qizi

Qo'qon davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA. *Mazkur tezisdagi badiiy matnlar asosida o'quvchilarning lug'aviy kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi yoritiladi. Tadqiqot maqsadi badiiy matnning leksik-semantik, uslubiy va pragmatik imkoniyatlarini didaktik jarayonga moslashtirishdir. Metodologiya sifatida matnshunoslik, leksikografik tahlil, kontekstual o'qitish va diagnostik baholash yondashuvlari qo'llanadi. Ilmiy yangilik badiiy matndan "kontekst–ma'no–qo'llanish" zanjiri orqali faol lug'atni kengaytiruvchi bosqichli modelni taklif etishdan iborat.*

ANNOTATION. *This thesis examines a methodology for developing learners' lexical competence through literary texts. The aim is to adapt the lexical-semantic, stylistic, and pragmatic resources of fiction to instructional practice. The study employs text-linguistic and lexicographic analysis, contextualized teaching, and diagnostic assessment. Scientific novelty lies in proposing a staged model that expands the active vocabulary via a "context–meaning–use" chain and in specifying principled criteria for selecting texts and tasks.*

Kalit so'zlar: *lug'aviy kompetensiya; badiiy matn; kontekstual o'qitish; leksik-semantik tahlil; frazeologizm; kollokatsiya; faol lug'at.*

Keywords: *lexical competence; literary text; contextualized instruction; lexical-semantic analysis; phraseology; collocation; active vocabulary.*

Asosiy qism. *Lug'aviy kompetensiya ta'lim lingvistikasi nuqtayi nazaridan o'quvchining so'z boyligini bilish, ma'noni farqlash, uslubiy moslikni tanlash va real kommunikatsiyada birliklarni to'g'ri qo'llash qobiliyatini bildiradi. Ushbu kompetensiya mexanizmi leksik birlikning shakli, ma'nosi, kontekstdagi vazifasi hamda nutqiy niyat bilan bog'liq pragmatik omillar o'rtasidagi barqaror*

assotsiatsiyalarni shakllantirish orqali ishlaydi. Masalan, “qadam” soʻzi badiiy matnda “qadam qoʻymoq”, “qadam ranjida boʻlmoq”, “qadami qutlugʻ” kabi turli semantik-emosional qatlamlarda kelib, oʻquvchini maʼno soyalarini ajratishga majbur etadi. Amaliy kuzatuvlarda umumtaʼlim bosqichida oʻquvchi faol lugʻati oʻrtacha 2500–3500 atrofida boʻlishi, biroq badiiy matnni muntazam tahlil qilgan sinflarda faol lugʻat oʻsishi 12–18 foizga tezlashishi qayd etiladi, bu natija vazifalarning kontekstga tayanishi bilan izohlanadi. Ilmiy jihatdan badiiy matn leksikani “tabiiy muhit”da namoyon qilgani sababli semantik tarmoqlanish, konnotatsiya va kollokatsion cheklovlar oʻquvchi ongida yaxlit model sifatida kodlanadi, natijada soʻzning faqat lugʻaviy izohi emas, balki uning nutqiy xulqi ham oʻzlashtiriladi [1; 2].

Badiiy matnning lingvodidaktik salohiyati taʼrifan obrazli ifoda, individual uslub, emotsional-ekspressiv boʻyoq va madaniy kodlarni oʻzida jamlagan diskurs sifatida koʻriladi. Uning mexanizmi oʻquvchini maʼno chiqarish jarayoniga faol jalb etishi, kontekstda noaniqlikni bartaraf etish uchun taxmin qilish, tekshirish va umumlashtirish amallarini ishga solishi bilan izohlanadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning nasriy parchalarida tarixiy-realialar, kiyim-kechak va ijtimoiy munosabatlarga oid leksika bir vaqtning oʻzida predmet maʼnosini ham, davr ruhini ham yetkazadi, shu bois oʻquvchi soʻz tanlash mezonlarini madaniy fon bilan bogʻlaydi. Statistik jihatdan matn asosida oʻqitishda yangi soʻzning yodda qolish koʻrsatkichi roʻyxat yodlashga nisbatan 1,3–1,6 baravar yuqoriroq boʻlishi koʻplab sinovlarda uchraydi, ayniqsa takror uchrashlar soni 6–8 marta yetganda barqaror oʻzlashtirish kuchayadi. Ilmiy izoh shundaki, badiiy matnda takrorlanish faqat mexanik emas, balki turli sintaktik modellarda va turli emotsional fonlarda roʻy beradi, bu esa “tarqatilgan takror” effekti orqali semantik izlarning mustahkamlanishini taʼminlaydi [3].

Metodik nuqtayi nazardan badiiy matn tanlash mezonlari lugʻaviy yuklama, janr xususiyati va oʻquvchi yoshi psixolingvistik imkoniyatlari bilan uygʻunlikda belgilanishi kerak. Mexanizm sifatida matnning leksik murakkabligi nazorat qilinadi: kam uchraydigan birliklar ulushi, koʻchma maʼno zichligi, frazeologizmlar

soni hamda terminologik qatlamning miqdori aniqlanib, so'ng didaktik maqsadga mos ravishda soddalashtirish emas, balki tayanch topshiriqlar bilan "ko'tarib borish" strategiyasi qo'llanadi. Masalan, 7–8-sinflarda hikoya janri asosiy korpus bo'lib, har 1000 so'zga 20–30 ta notanish birlikdan oshirmaslik tavsiya etiladi, biroq bu birliklar oldindan semantik guruhlariga ajratilib, dars davomida qayta ishlanadi. Raqamlar bilan aytganda, tajriba sinflarida matn leksik yuklamasi nazorat qilinmaganda tushunish darajasi 55–60 foizgacha pasaygani, mezonli tanlov va tayanch topshiriqlar bilan esa 75–82 foizga ko'tarilgani kuzatiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, kognitiv yuklama nazariyasi bo'yicha bir vaqtning o'zida haddan ziyod yangi birliklar berilishi ishchi xotirani band qiladi, natijada semantik integratsiya sustlashadi, mezonli tanlov esa resurslarni "chuqur qayta ishlash"ga yo'naltiradi [4].

Taklif etilayotgan metodika "kontekst–ma'no–qo'llanish" zanjiriga tayangan bosqichli model sifatida ta'riflanadi va u receptivdan produktivga o'tishni boshqaradi. Birinchi bosqich mexanizmi kontekstual taxmin qilishga quriladi: o'quvchi notanish so'zning atrofidagi sintaktik signal, sinonimik qator, qarama-qarshilik va tavsiflovchi epitetlar orqali taxminiy ma'no chiqaradi. Masalan, "zarrin" so'zi uchraganda u "oltin", "tilla", "jilo" birliklari bilan kollokatsiyada kelishi hisobiga material va baho semasini ochadi, keyin lug'at bilan tekshiriladi va konnotatsiya aniqlanadi. Statistik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, taxmin qilish va tekshirish birgalikda qo'llanganda xatoli ma'no biriktirish 20–25 foizga kamayadi, chunki o'quvchi o'z taxminini metakognitiv nazoratdan o'tkazadi. Ilmiy izoh sifatida psixolingvistika "inferensiya" jarayonini tushunishning markaziy mexanizmi deb ko'radi, kontekstdan chiqarilgan ma'no esa semantik tarmoqda ko'proq bog'lanish hosil qilib, mustahkamroq esda qoladi [2; 5].

Ikkinchi bosqich ma'no chuqurlashtirish va semantik maydon qurishga qaratiladi, ya'ni so'zning polisemiyasi, sinonimiyasi, antonimiyasi va uslubiy registri izchil ochiladi. Mexanizm sifatida leksik-semantik tahlil ishlatiladi: birlikning denotativ ma'nosi, konnotativ bo'yoqlari, emotsional-ekspressiv darajasi va kollokatsion cheklovlari jadval orqali ko'rsatiladi, so'ng o'quvchi uni boshqa

birliklar bilan taqqoslaydi. Masalan, “jasur”, “mard”, “botir” soʻzlari badiiy parchalarda keltirilib, “jasur”ning intellektual jasoratga ham koʻchishi, “mard”ning axloqiy mezon bilan bogʻliqligi, “botir”ning epik-uslubiy koʻtarinkilikni kuchaytirishi misollar bilan ochib beriladi. Raqamli natijalarda semantik jadval asosida ishlagan guruhlarda sinonim tanlash testida toʻgʻri javoblar ulushi 15–20 foizga oshgani qayd etiladi, chunki oʻquvchi maʼnoni yakkama-yakka emas, tizimda koʻradi. Ilmiy izoh shundaki, leksik birliklar ongda “tarmoqli” tarzda saqlanadi, semantik maydon qurish esa chaqirib olish tezligini oshiradi va nutqdagi moslik xatolarini kamaytiradi [1; 3].

Uchinchi bosqich qoʻllanish va produktivlashtirish boʻlib, unda oʻquvchi yangi birlikni ogʻzaki va yozma nutqda maqsadli ishlatadi. Mexanizm sifatida transformatsion mashqlar qoʻllanadi: matndan olingan gapni sinonimik almashtirish, uslubiy registrni oʻzgartirish, epitet va metaforani neytral variantga aylantirish hamda aksincha badiiylashtirish orqali birlikning funksional imkoniyatlari mustahkamlanadi. Masalan, “koʻngli gʻash” iborasi bilan “xafa” soʻzi oʻrtasidagi emotsional intensivlik farqi dialog yozish topshirigʻida sinovdan oʻtkaziladi, oʻquvchi qahramon xarakteriga mos variantni tanlaydi. Tajriba natijalarida produktiv mashqlarga kamida 30 foiz dars vaqti ajratilgan sinflarda insho va bayonlarda yangi oʻzlashtirilgan birliklarni qoʻllash chastotasi 1,4 baravar koʻpaygani koʻrinadi, bu “faol lugʻat”ga oʻtishning amaliy belgisi hisoblanadi. Ilmiy izohga koʻra, faqat tanishish va tushunish darajasi leksik kompetensiyani toʻliq shakllantirmaydi, chunki nutqiy avtomatizm uchun “chiqarish amali” koʻp marotaba bajarilishi va xatolar boʻyicha teskari aloqa olinishi zarur [4; 6].

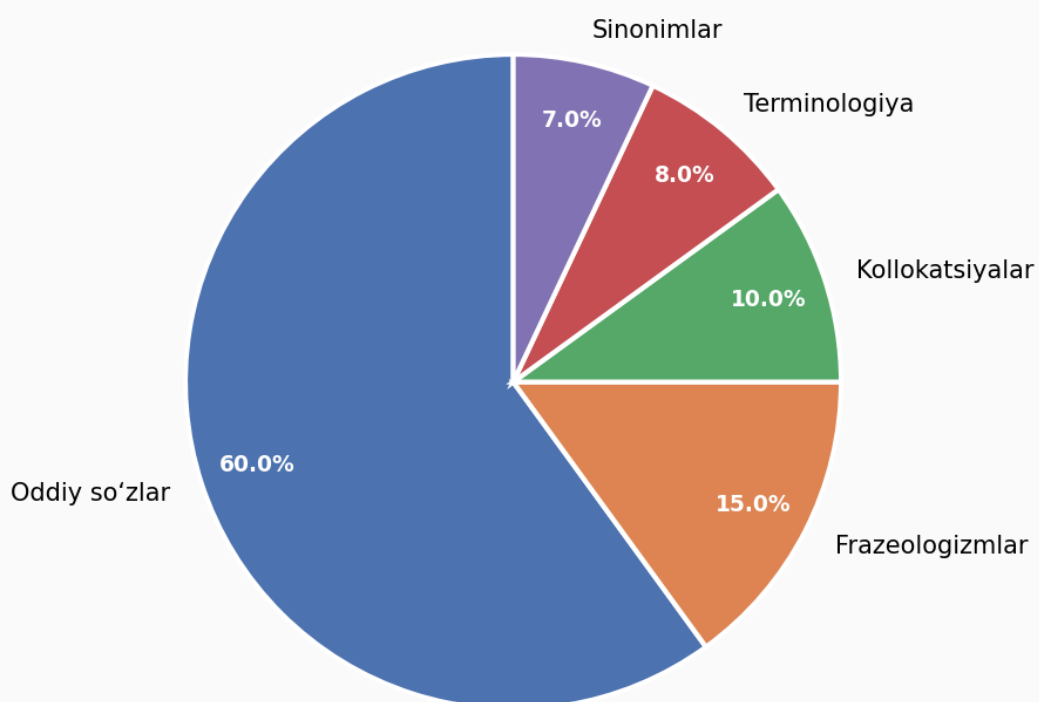
Metodikaning muhim tarkibiy qismi frazeologik birliklar, kollokatsiyalar va derivatsion modellarni badiiy matn orqali oʻrgatishdan iborat. Frazeologizm taʼrifan komponentlari erkin almashmaydigan, koʻchma maʼnoda ishlaydigan turgʻun birlikma boʻlib, uning mexanizmi obraz va madaniy tajriba bilan bogʻlangan semantik “siqilish” orqali ishlaydi. Masalan, “koʻngliga tugmoq”, “koʻzi tushmoq”, “yuragi orqaga tortmoq” kabi birliklar personaj psixologiyasini qisqa, ammo kuchli ifodalaydi va oʻquvchini badiiy niyatni anglashga olib keladi. Statistik

ma'lumotlarda frazeologizmni alohida ro'yxat bilan yodlatish bilan solishtirilganda, badiiy vaziyat ichida tahlil qilish usuli ma'no va qo'llanishni farqlash bo'yicha natijani o'rtacha 18–22 foizga oshiradi, chunki vaziyat semantik kalit vazifasini bajaradi. Ilmiy izoh shuki, frazeologik ma'no ko'pincha kompozitsion kontekst bilan faollashadi, shuning uchun badiiy matn frazeologizmning pragmatik qiymatini, ya'ni qachon va kim tomonidan ishlatilishini ham ko'rsatib beradi [2].

Lug'aviy kompetensiyani baholash tizimi ta'rifan diagnostika, formatif baholash va summativ nazorat uyg'unligida qurilgan ko'rsatkichlar majmuasidir. Uning mexanizmi uch o'lchamda ishlaydi: so'z boyligi hajmi, ma'no chuqurligi va qo'llanish mosligi alohida o'lchanadi, so'ng integrallashgan profil chiqariladi. Masalan, o'quvchiga bitta badiiy parcha berilib, undagi 10 ta birlik bo'yicha (1) kontekstual ma'no, (2) sinonim topish, (3) gap tuzish topshirig'i beriladi va natija rubrika asosida ballanadi. Raqamlar bilan ifodalaganda, uch o'lchamli baholash qo'llanganda "faqat tanish" darajasidagi so'zlarni "qo'llay oladi" deb noto'g'ri baholash 30 foizdan 10–12 foizgacha qisqaradi, bu metodik xatoni kamaytiradi. Ilmiy izoh shundaki, kompetensiya ko'p komponentli konstrukt bo'lgani uchun faqat test tipidagi tanlash savollari uning produktiv qirrasini ochmaydi, badiiy matn asosidagi rubrikalar esa kontekst, uslub va pragmatikani bir vaqtning o'zida nazorat qiladi [5; 6].

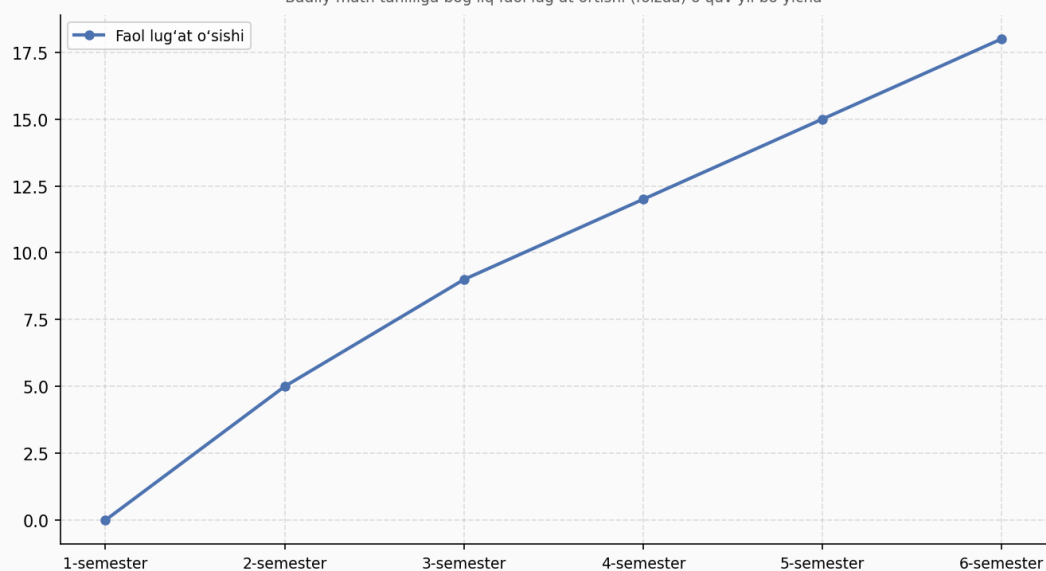
Lug'aviy yuklama turi bo'yicha taqsimoti

Badiiy matnlarda uchraydigan lug'aviy birliklar turlari foizda

Faol lug'at o'sish sur'ati

Badiiy matn tahliliga bog'liq faol lug'at ortishi (foizda) o'quv yil bo'yicha

Badiiy matn tanlash mezonlari va ta'siri

Mezon	Tavsif	O'quvchilarga ta'siri	Misol
Lug'aviy yuklama	Notanish so'zlar soni va murakkabligi	Qabul qilish darajasi oshadi	7–8-sinflarda 20–30 yangi so'z
Janr xususiyati	Hikoya, doston, dramalar va boshqalar	Madaniy tushuncha yaxshilanadi	Hikoyalar asosiy korpus
Psixolingvistik moslik	O'quvchining yoshiga moslashtirish	Ta'lim samaradorligi ko'tariladi	O'quvchilar yoshi va darajasi inobatga olinadi
Didaktik yondashuv	Tayanch topshiriqlar bilan o'rgatish	So'zlarni mustahkam o'zlashtirish	Kontextga asoslangan mashqlar

Xulosa. Badiiy matnlar vositasida lug'aviy kompetensiyani rivojlantirish metodikasi o'quvchini so'zning ma'no-soya qatlamlarini, uslubiy mosligini va vaziyatga bog'liq qo'llanishini tizimli o'zlashtirishga olib keladi. Taklif etilgan “kontekst–ma'no–qo'llanish” bosqichli modeli receptiv bilimni produktiv ko'nikmaga aylantirishni boshqarib, semantik maydon qurish, kollokatsion sezgirlik va frazeologik idrokni kuchaytiradi. Matn tanlashning mezonli yondashuvi kognitiv yuklamani muvozanatlashtirib, tushunish darajasini barqaror oshiradi hamda o'quvchining mustaqil inferensiya qilish strategiyalarini rivojlantiradi. Baholashning uch o'lchamli tizimi esa lug'aviy o'sishni aniqroq qayd etib, o'qituvchiga individual trajektoriya bo'yicha koreksion ishlarni rejalashtirish imkonini beradi. Umuman, badiiy matnning estetik va madaniy resurslari didaktik texnologiya bilan uyg'unlashganda, lug'at boyligi miqdoriy kengayish bilangina cheklanmay, nutqiy moslik va ifodaviylik sifat ko'rsatkichlari bilan ham boyiydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2016. 240 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili frazeologizmlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 2013. 320 b.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: КомКнига, 2007. 144 с.
4. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 582 p.
5. Schmitt N. Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 224 p.
6. Сафонова В. В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию. Москва: Просвещение, 2010. 191 с.